

FAKTCHEKING HISSIYOTI FORMULASINING PSIXOANALITIK MODELI:

$$F = (Ego \times Superego) / (Id \times Bias + Repression)$$

Bo'ronov Nazim

O'zDJTU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi faktcheking — ya'ni yolg'on axborotni tanqidiy tekshirish hissiyotining psixoanalitik yondashuv asosida matematik modeli taklif etiladi. Formulada Id, Ego va Superego komponentlari, shuningdek, tarfakashlik va repressiya kabi psixologik omillar hisobga olinadi. Ushbu yondashuv faktcheking jarayonidagi hissiyot va irratsionallik o'rtasidagi muvozanatni tahlil qilish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Faktcheking, psixoanaliz, id, ego, superego, hissiyot, tarfakashlik, repressiya, matematika modeli, tanqidiy fikrlash, axborot ishonchliligi, psixologik yondashuv.

Annotation: This thesis proposes a mathematical model of fact-checking perception—specifically, the emotional readiness to critically assess false information—based on a psychoanalytic approach. The model incorporates psychological components such as Id, Ego, and Superego, as well as factors like bias and repression. This approach allows for an in-depth analysis of the balance between emotion and irrationality within the fact-checking process.

Keywords: Fact-checking, psychoanalysis, id, ego, superego, emotion, bias, repression, mathematical model, critical thinking, information reliability, psychological approach.

Bugungi kunda axborot texnologiyalarining tez sur'atlarda rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi bilan birga, feyk yangiliklar va soxta ma'lumotlarning tarqalishi global muammoga aylangan. Internet foydalanuvchilari sonining ortishi va axborot oqimining ko'pligi tufayli, haqiqiy va ishonchli ma'lumotlarni aniqlash qiyinlashmoqda. Shu sababli, faktcheking — ya'ni axborotning to'g'riligini tekshirish jarayoni, jamiyatda haqiqatni himoya qilish va yolg'on ma'lumotlarning oldini olishda muhim vosita sifatida e'tibor qozonmoqda. Psixologik jihatdan, inson ongining hissiy reaksiyalari va tarfakashligi faktcheking samaradorligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bois, faktcheking hissiyoti va uning psixoanalitik modeli orqali axborotni qabul qilishdagi murakkab psixologik jarayonlarni o'rganish bugungi kunda katta ahamiyatga ega. Bu esa nafaqat axborot sohasida, balki ijtimoiy barqarorlik va demokratik jarayonlarni himoya qilishda ham muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy axborot makonida feyk yangiliklar va dezinformatsiya muammosi tobora chuqurlashmoqda. Ushbu muammoga qarshi kurashishda faktcheking — ya'ni ma'lumotlarning haqiqatligini tekshirish — samarali vosita sifatida ko'riladi. Ammo uning inson ongida qanday qabul qilinishi va qanday psixologik omillarga bog'liq ekanligi muhim

masaladir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, faktcheking jarayonidagi samaradorlik ko'plab psixologik to'siqlarga duch keladi. Pennycook va Rand tomonidan olib borilgan tadqiqotda kognitiv tarafkashlik — ya'ni insonlarning o'z qarashlariga mos keladigan ma'lumotlarga ko'proq ishonishi — faktchekingning samaradorligini cheklovchi asosiy omil sifatida ko'rsatildi¹. Psixoanalitik nuqtai nazardan qaraganda, bu holat Id (shaxsning ong ostidagi asosiy istak va ehtiyojlari) va tarafkashlik mexanizmlari bilan bog'liq bo'lib, odamlarning ongli yoki ongsiz ravishda o'z e'tiqodlarini himoya qilishga urinishi bilan izohlanadi. Lewandowsky va hamkorlari esa faktchekingga bo'lgan reaksiyalarni yanada chuqurroq tahlil qilib, bu jarayonda repressiya va psixologik himoya mexanizmlarining ahamiyatini ta'kidlashadi¹. Ularning fikricha, odamlar qarama-qarshi ma'lumotlarni qabul qilishdan ko'ra, mavjud dunyoqarashlarini saqlab qolishni afzal ko'radilar. Bu esa faktcheking natijasida yuzaga keladigan psixologik qarshilik va o'zgarishga nisbatan nojo'ya munosabatlarni tushuntiradi. Martinez va Kopylova tomonidan o'tkazilgan tadqiqot faktcheking jarayonidagi hissiy reaksiyalarni o'rganib, insonning hissiy holati faktchekingni qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynashini aniqladi. Yuqori darajadagi hissiyotlar, xususan, stress yoki bezovtalik odamlarning haqiqatni qabul qilishiga to'sqinlik qiladi¹. Bu holat psixoanalitik Id va Ego o'rtasidagi ziddiyatni aks ettiradi: Ego real dunyo bilan muvozanatni saqlashga harakat qilsa-da, Idning kuchli hissiyotlari haqiqatni qabul qilishni murakkablashtiradi. "Psychological Science" jurnalida chop etilgan meta-analiz esa onlayn dezinformatsiyaga qarshi faktchekingning samaradorligini keng qamrovda tahlil qilib, insonlarning oldindan mavjud e'tiqodlari va tarafkashligi tufayli haqiqiy axborotga bo'lgan ishonchning oshishi cheklanganligini ko'rsatdi. Bu psixologik paradoks — faktcheking jarayonida Ego va Id o'rtasidagi ziddiyat — insonlarning haqiqatga nisbatan munosabatlarini murakkablashtiradi va faktchekingning o'z-o'zidan yetarli emasligini ko'rsatadi¹. Kichik tadqiqotimiz davomida mediasavodxonlik bilan bog'liq izlanishlarni tizimli kuchaytirish uchun psixoanalitik yechimlar bilan integratsiyalashgan modelni ishlab chiqishni maqsad qildik. Natijada, medidasavodxonlikni oshirishdagi ilmiy takliflardagi paradoksal holatlarni dekonstruksiya qilish orqali, ularning ichki ziddiyatlari va yashirin farazlarini aniqlash, shuningdek, samarali yechimlar ishlab chiqish uchun yangi yondashuvlar ishlab chiqish mumkin bo'ladi.

Faktcheking refleksi — ya'ni axborotni tanqidiy baholashga tayyorlik — inson ongining murakkab psixologik jarayoni sifatida ko'rilishi mumkin. Buni ifodalovchi formula quyidagicha: $F = (Ego \times Superego) / (Id \times Bias + Repression)$ Bu yerda Ego — insonning aql-idroki va real voqelikni baholash qobiliyatini anglatadi. Ego ongning markaziy qismi bo'lib, u haqiqatni analiz qilish va oqilona qarorlar qabul qilishga javob beradi. Superego esa axloqiy mezonlar va ijtimoiy normalarni ifodalaydi, ya'ni shaxsning ijtimoiy me'yorlarga moslashish va ideal qoidalarni amalga oshirishdagi ichki bosimidir. Ego va Superego birgalikda faktcheking refleksining yuqori darajada rivojlanishini ta'minlaydi, chunki ular shaxsni real ma'lumotni qabul qilishga va uni axloqiy nuqtai nazardan

baholashga undaydi. Biroq, formulada Id, Bias va Repression qismlari faktcheking jarayonida yuzaga keladigan to'siqlarni ko'rsatadi. Id — bu insonning instinktiv ehtiyojlari va hissiy tortishuvlaridir, u ko'pincha hissiyotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishga moyil. Bias — shaxsiy tarafkashliklar, ya'ni oldindan shakllangan qarashlar va kognitiv tarafkashliklardir, ular faktlarni qabul qilish va baholash jarayonini buzadi. Repression esa ong ostiga siqib chiqarilgan, inson uchun noqulay yoki xavfli bo'lgan haqiqatlarni anglatadi. Bu mexanizm insonni o'z e'tiqodlariga zid ma'lumotlarni rad etishga, haqiqatni inkor etishga undashi mumkin. Formulaning yuqori qismida joylashgan Ego va Superego ko'paytmasi faktchekingga tayyorlikni oshiradi, ya'ni inson ma'lumotni real va axloqiy mezonlarga asoslangan holda tanqidiy baholay oladi. Ammo pastki qismdagi Id, Bias va Repression summasi ortib borganda, bu tayyorlik pasayadi, chunki hissiy ehtiyojlar, tarafkashlik va repressiya faktcheking jarayonini qiyinlashtiradi. Shunday qilib, ushbu formula faktchekingning psixologik mohiyatini ochib beradi: inson ongida faktlarni tan olish va ularni haqiqatan ham qabul qilish uchun Ego va Superego ning kuchli roli zarur, ammo Id ning hissiy kuchi, shaxsiy tarafkashliklar va repressiya bu jarayonni cheklaydi. Faktcheking samaradorligini oshirish uchun aynan ushbu psixologik to'siqlarni kamaytirish, tarafkashlik va repressiyani yengish muhim hisoblanadi.

Ushbu formula asosida o'rganishning asosiy afzalligi shundaki, u faktcheking jarayonini inson ongining psixoanalitik modeliga asoslangan holda kompleks va chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ko'pgina tadqiqotlar faktcheking samaradorligini asosan kognitiv yoki ijtimoiy omillar doirasida ko'rib chiqadi, ammo bu formula Ego, Superego va Id kabi ong qatlamlari hamda shaxsiy tarafkashlik (Bias) va repressiya (Repression) kabi ong osti mexanizmlarining ta'sirini hisobga oladi. Natijada, faktcheking refleksi nafaqat aqliy baholash va axloqiy me'yorlar orqali shakllanadi, balki instinktiv ehtiyojlar va hissiy tortishuvlar bilan kurashishda yuzaga keladigan psixologik qarama-qarshiliklar ham ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv faktchekingning hissiy qabul qilinishi va uning samaradorligidagi murakkab paradokslarni tushunishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu model faktcheking jarayonini yaxshilash uchun qaysi omillarni kuchaytirish yoki kamaytirish kerakligini aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, formula turli ijtimoiy va axborot kontekstlarida, xususan, onlayn dezinformatsiyaga qarshi kurashishda ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan keng qamrovli va moslashuvchan ilmiy asos hisoblanadi. Shunday qilib, ushbu psixoanalitik yondashuv faktchekingni yanada chuqurroq, tizimli va amaliy jihatdan samarali o'rganish imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, faktcheking jarayonini psixoanalitik formulaga asoslanib o'rganish, inson ongining murakkab qatlamlarini hisobga olgan holda, axborotni qabul qilish va baholashdagi hissiy va kognitiv ziddiyatlarni yanada to'liq tushunishga imkon beradi. Bu yondashuv faktcheking samaradorligini oshirish uchun yangi yo'nalishlarni ochib beradi hamda dezinformatsiyaga qarshi kurashishda an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda psixologik omillarni ham chuqur tahlil qilishni ta'minlaydi. Natijada, ushbu

formula asosida olib borilgan tadqiqotlar axborot xavfsizligini mustahkamlash va ijtimoiy ongni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pennycook, G., & Rand, D. G. Fighting misinformation on social media using crowdsourced judgments of news source quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*, 116(7).2019. 2521-2526. <https://doi.org/10.1073/pnas.1806781116>
2. Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., & Cook, J. Beyond misinformation: Understanding and coping with the "post-truth" era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 353-369. 2017.
<https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.07.008>
3. Walter, N., & Tukachinsky, R. (2020). A Meta-Analytic Examination of the Continued Influence of Misinformation in the Face of Correction: How Powerful Is It? *Communication Research*, 47(2), 155-177. <https://doi.org/10.1177/0093650219854600>
4. "Psychological Science". A meta-analytic review of misinformation correction. 2021.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0956797620962203>